

מלאכת מחשבת

הקדמה

תנן "הלכות שבת חגיגות והמעילות, הרי הם כהררים התלוין בשערה שהן מקרא מועט והלכות מרובות" (חגיגה י.). ובגמ' שם איתא "מאי כהררין התלויין בשערה? מלאכת מחשבת אסרה תורה, ומלאכת מחשבת לא כתיבא". ורש"י (שם י: ד"ה מלאכת) פירש "וזהו רמז מועט, דאילו מלאכת מחשבת בשבת לא כתיבא, אלא במשכן הוא דכתיב, ולפי שסמך בפרשת ויקהל פרשת שבת לפרשת משכן, אנו למדין מלאכת מחשבת לשבת". וברור הוא דהגמרא מתיחסת לדרשה של מלאכת מחשבת כיסוד של כל הלכות שבת, דהרי כל הלכות שבת תלויות בדרשתה.¹ אולם מצד שני, הגדרת המושג מלאכת מחשבת לעוטה בערפל וצריכין אנו לבארה.

מלאכת מחשבת משמשת כאבן יסוד של כמה כללים בהלכות שבת. כדי להבין את המושג, נקדים בכלל כמו שהוא מופיע בכמה כללים בהלכות שבת, ואח"כ נבאר את המושג באופן יותר מופשט וכללי.

מלאכה שאינה צריכה לגופה

תנן (שבת צג:): "המוציא אוכלין פחות מכשיעור בכלי פטור אף על הכלי, שהכלי טפלה לו ... את המת במטה, חייב. וכן כזית מן המת, וכזית מן הנבלה, וכעדשה מן השרץ, חייב. ורבי שמעון פוטר". ובמגרא מבואר דשיטת ר"ש תלויה בכך שמלאכה שא"צ לגופה פטורה, אך במקרים שאינם מלאכה שא"צ לגופה, אפילו ר"ש מחייב.

¹ אולם עם כל החשיבות המתיחסת לכלל של מלאכת מחשבת, אין כלל זה מוסכם על הכל, ועיין ברש"י כריתות יט. ד"ה מיבעי שכתב שר"א אינו מקבל את הדרשה של "מלאכת מחשבת אסרה תורה".

מהגמרא עצמה הגדרת מלאכה שאינה צריכה לגופה אינה ברורה. מתוך פשוט הגמרא, נראה שפירוש הדבר הוא מלאכה שאין העושה אותו נהנה מהמלאכה עצמה, אלא מתוצאה צדדית של המלאכה שאינה אסורה מצד עצמה. במקרה שלנו, המוציא את המת אינו נהנה מעצם ההוצאה, אלא מכך שאין המת נמצא בביתו. וגם אם כדי להסיר את המת צריך הוא לעבור על איסור הוצאה, אין ההוצאה עיקר כונתו. ובדברי הרשב"א, "לפי שאין לו הנאה לא בהוצאתו ולא בקבורתו, אבל ההנאה היא מניעת הטומאה שהוא מונעו ממנו בהוצאתו" (רשב"א צד., וכע"ז בריטב"א שם ועוד).

אולם מדברי רש"י ותוס' עולות הבנות אחרות. רש"י פירש "וכל מלאכה שאינה צריכה (לגופה) אלא לסלק מעליו הוי מלאכה שאינה צריכה לגופה, דברצונו לא באה לו ולא היה צריך לה, הלכך לאו מלאכת מחשבת היא לר' שמעון" (צג: ד"ה ור' שמעון). מתוך דבריו משמע שעיקר הפטור שת מלאכה שאינה צריכה לגופה הוא כאשר האדם נמצא שלא כרצונו במקרה בו הוא מוכרח לעשות מלאכה.

אך פירוש זה מוקשה מכמה טעמים. לדוגמא, הרשב"א (צד. ד"ה פוטר) מקשה מהמקרה של תופר יריעה שנפלה בה דרנא (תולעת), דהרי האדם חייב, אע"פ שהיה עדיף לו אם לא היתה דרנא שם כלל. ומצד שני, התוס' (שם ד"ה ר' שמעון) מביאים שני מקרים בו הגמרא פוטר משום מלאכה שא"צ לגופה: סותר ע"מ לבנות כמו בתחילה, וקורע כדי להטיל אימה על אנשי ביתו. בשני מקרים אלו קשים לפי רש"י מפני "דהתם צריך למלאכה ורוצה הוא שיהא בעולם", דהרי רוצה הוא להטיל אימה על אנשי ביתו במעשה הקריעה עצמו ורוצה הוא בבנין המקורי. אך באמת, יש לדחות קושיות התוס', דהרי עדיף היה לו לאדם אם לא היה צריך להטיל אימה ואם לא היה צריך לסתור את הבנין המקורי (וכע"ז תירץ בספר מגיני שלמה צד. ד"ה שם). אך עדיין קשה קושיית הרשב"א.²

² ועיין שם בדברי המגיני שלמה דאפשר לתרץ לרש"י שבכל מקרה בו האדם מתקן את הבגד ולא רק לסלק בעיה מהבגד חייב, אפילו אם ברצונו לא היה בא לו הבעיה, וע"ע בספר שערי שבת (סימן יט) שכתב כע"ז. אך אין דבריו של רש"י נוטים לפירוש זה. וע"ע בספר מנחת אשר (מסכת שבת סי' פא) שתירץ באופן אחר, אך אין דבריו מוכרחים בדברי רש"י, וצ"ע.

ובארו התוס' (שבת צד. ד"ה ר"ש, חגיגה י: ד"ה מלאכת, ועוד) בצורה שונה לחלוטין. לפי התוס', הפטור של מלאכה שאינה צריכה לגופה היינו מלאכה שאין העושה אותה צריך לאותה מטרה שהיתה במשכן. לדוגמא, במשכן, מטרת מלאכת הוצאה היתה להוציא הדברים הנצרכים במשכן, ולא לסלקם מחמת טומאה וכדו'. לכן, המוציא מת להסירו מעליו פטור.³

אך מכל מקום, היוצא מרש"י הוא שפטור משאצ"ג מושחת על מלאכת מחשבת, ודבר זה צריך ביאור.

דבר שאינו מתכוין ופסיק רישיה

ידועה המחלוקת בין ר' שמעון לר' יהודה בענין דבר שאינו מתכוין, דר' יהודה מחייב ור' שמעון פוטר (שבת כב., כט.: מו.:, פסחים קא., ועוד). ומבאר הגמרא בדמקרה של פסיק רישיה, מודה ר' שמעון דאסור. ועלינו לבאר שני ענינים אלו.

המקרה הקלאסי של דבר שאינו מתכוין הוא אדם שגורר ספסל בשבת, ומותר (לפי ר' שמעון) לגררו ע"ג האדמה, אפילו אם ייתכן שיעשה חריץ, אם אין כוונתו לעשות חריץ. ור' יהודה חולק וסבור שאסור לגרור את הספסל בשבת ע"ג אדמה אם ייתכן שיעשה חריץ בגרירתו.

³ וברוח יסוד זה של התוס' אפשר להבין שיטת הבעה"מ המפורסם לגבי משאצ"ג בזורה ובורר. הרמב"ן (קו. ד"ה ואין) פירש דמלאכות אלו הן בגדר מלאכה הצריכה לגופה, דהרי האדם צריך בתבואה המתוקנת. וכמו"כ במלאכת גוזז, צריך הוא באדם המתוקן, אפילו אם המלאכה עצמה היא נעשית בחפץ (הפסולת) שאינו רוצה. לעומת זאת, הבעה"מ סבור שהעושה מלאכות אלו חייב, ואע"פ שמלאכות אלו משאצ"ג נינהו, בכל זאת חייב עליהן. והיוצא מדברי הבעה"מ הוא שלמעשה, הכלל במלאכת שבת הוא שכל מלאכה צריכה להיות דומה למלאכת המשכן. ברוב המלאכות, יסוד זה מופיע בפטור הקלאסי של משאצ"ג, אך בזורה ובורר, יסוד זה מוביל למסקנה הפוכה: האדם חייב דוקא כשאינו רוצה בחפץ אותו הוא מסיר.

אמנם, אפשר היה לנסח שיטת הבעה"מ בצורה קצת שונה לאור דברי התוס', דהיינו שאפילו זורר ומרקד הם מלאכה הצריכה לגופה מפני שהם דומים למלאכות המשכן, אפילו אם אין הוא צריך בחפץ אותו הוא מסיר.

בפשטות, הפטור של דבר שאינו מתכוין הוא דין בכלל התורה כולה, כמו שמוכח בפסחים כה ע"ב. התוס' (עה. ד"ה מתעסק) מצביעים על כך שדבר שאינו מתכוין הוא פטור בתחומים רבים בתורה, ואינו קשור למלאכת מחשבת. התוס' מביאים לדוגמא מקרה של מוכרי כסות, שמותר להם ללבוש שעטנו, מפני שאין כונתם ליהנות מהכסות.⁴ בכל זאת, יש פן מסויים של דבר שאינו מתכוין ששייך דוקא להלכות שבת. וכן פירש הפנ"י (שבת מב. ד"ה בגמרא) "דיש למעט מהאי קרא דמלאכת מחשבת דבר שאינו מתכוין דהכי משמע לשון מחשבת היינו מחשבה היינו מתכוין אלמא דבכוונה תליא מילתא". וכן פירשו התוס' (מא: ד"ה מיחם ויומא לד: ד"ה הני) דאינו מתכוין "בכלל התורה כולה חוץ משבת אסור מן התורה, אבל צירוף דגבי שבת לא אסור אין מתכוין אלא מדרבנן דכיון דאין מתכוין לא הויא מלאכת מחשבת".⁵

הגמרא קובעת שאפילו אליבא דר' שמעון, במקרה של פסיק רישיה, האדם חייב.^{6,7} בפשטות, החיוב במקרה של פסיק רישיה הוא משום שבניגוד

⁴ תוס' כאן אולי לשיטתייהו (כט: ד"ה ובלבד) דאין המקרה של מוכרי כסות מקרה של פסיק רישיה וכן הוא בתוס' רעק"א על המשנה (כלאים ט:ח). אך גדולי הראשונים חלקו על התוס' בהבנת המקרה, ועיין למשל בר"ן (חולין לב. ד"ה בת תיהא) שהסביר שאיסורי הנאה שאני, וע"פ יסוד זה אפשר לדחות את הגמרות בפסחים ובשבת כט ע"ב. אולם, מדברי הרמב"ם (כלאים י:יח) משמע שחייב בכלאים אפילו אם אינו מתכוין, וכן דייק הערוך השלחן (או"ח רמב:כא).

⁵ וע"ע בערוה"ש (רמב:כ-כא) שהסביר ענין זה. אך מאידך עיין בשיטה ישנה (מובא בשטמ"ק כתובות ה: ד"ה ובשיטה ישנה) שמעלה שר' יהודה מחייב חטאת במקרה כזה.

⁶ נחלקו הראשונים בהבנת המקרה של פסיק רישיה. ההבנה הרגילה היא שהוא מקרה בו "שצריך לראש עוף לצחק בו הקטן וחתך ראשו בשבת אע"פ שאין סוף מגמתו להריגת העוף בלבד חייב שהדבר ידוע שא"א שיהתוך ראש החי ויחיה אלא המות בא בשבילו" (רמב"ם הל' שבת א:ו). אך הערוך (ערוך פסק) הסביר שהמקרה הוא שהאדם רוצה בדם החי. והר"ח (קלב: ד"ה מודה) הסביר שהמקרה הוא שהאדם רוצה ממון חברו ומוכרח להרגו בשביל לגזול את ממנו, שודאי מחייבים אותו משום רציחה אע"פ שאין עיקר כוונתו להרגו.

⁷ לפי כמעט כל הראשונים, פ"ר חייב חטאת. אך עיין בשטמ"ק (כתובות ה: ד"ה ובשיטה ישנה) שמביא דעת השיטה ישנה דפסיק רישיה הוא אכן אסור מדאורייתא, אך אין חייבין חטאת עליו. שיטתו תמוהה ואכמ"ל.

לדבר שאינו מתכוין, בו יש ספק אם אכן המלאכה תתרחש אם לא, במקרה של פסיק רישיה, המלאכה בודאי תתרחש ולכן אין כל פטור.^{9,8}

והתוס' והערוך חולקין לגבי פ"ר דלא ניחא ליה. לפי הערוך (ערך סבר וערך פסק), פ"ר דלא ניחא ליה מותר לגמרי. אך אליבא דתוס' (שבת קג. ועוד), פ"ר דלא ניחא ליה אסור מדרבנן.¹⁰ והרא"ש (יד: ט) הביא השאילתות שטען דגם אם קיי"ל כערוך בהלכות שבת, לית הלכתא כותיה בשאר איסורי תורה. אך הרא"ש עצמו סבור דאין לחלק בין הלכות שבת לתחומים אחרים בתורה.¹¹

ונחלקו האחרונים בהבנת שיטת הרמב"ם בענין פ"ר דלא ניחא ליה. לפי ר' חיים בחיבורו (הל' שבת י:ז), הרמב"ם סבור דפ"ר דלא ניחא ליה מותר (וכשיטת הערוך), אך החזו"א (או"ח נ:ד) חולק וסבור שפ"ר דלא ניחא ליה אסור, וכדברי התוס'. הבנת ר' חיים מבוססת על הבנתו במלאכת מחשבת בכלל, ונדרון על כך בהמשך.

⁸ במבט ראשון, אין ההבדל בין מלאכה שא"צ לגופה לפ"ר ברור (חוץ מהבנת התוס' במשאצ"ג שהבאנו לעיל). בשני המקרים, האדם רוצה בתוצאה צדדית מותרת של הפעולה שלו, ואין הוא מתכוין לעבור על איסור תורה. והאחרונים הרבו לדון בהבדל בין שני מושגים אלו. והיפה שבכולם הסבר הערוך ש" (רמב: לב-לד) שהסביר שבמלאכה שא"צ לגופה, מתכוין שלא לעשות את האיסור, והאיסור נעשה בע"כ. אך בפסיק רישיה, אין האדם מתכוין דוקא שלא לעשות המלאכה, ולכן חייב ע"ש. ונדרון על כך ביתר הרחבה בהמשך.

⁹ כך ההבנה הפשוטה בפסיק רישיה. אולם מדברי הרשב"א (קמז. ד"ה המנער) יוצא שדבר שאינו מתכוין הוא דבר שאין עושה המלאכה נהנה מהמלאכה, ואולם פסיק רישיה הוא מלאכה שהעושה אותה נהנה ממנה ע"ש. וייתכן שגם הרמב"ם סבור כך, דהנה הוא הסביר את המקרה של פסיק רישיה כמקרה בו "אין סוף מגמתו להריגת העוף בלבד" (הל' שבת א:ו), ונראה מדבריו שאם אין ההורג מכויין להריגת העוף כלל, אין הוא נחשב פסיק רישיה ואכמ"ל.

¹⁰ ולענין פ"ר דלא איכפת ליה, אם דינו כפסיק רישיה דניחא ליה או דלא ניחא ליה, יש סתירות ברש"י. לפי רש"י (עה. ד"ה טפי), נראה דפ"ר דלא איכפת ליה דינו כפ"ר דניחא ליה, אך מתוס' (שם ד"ה טפי) ומדברי רש"י עצמו (קג. ד"ה בארעא) נראה דפ"ר דלא איכפת ליה דינו כפ"ר דלא ניחא ליה, וכן העיר בגליון הש"ס (קג.) והשאיר בצע"ק.

¹¹ וברור הוא מדברי התוס' דסבירא להו דאין לחלק בין שבת לתחומים אחרים בתורה, דהרי הביאו כמה ראיות בעד הערוך, כמו קוצץ בהרת (שבת קלג.) מתחומים שונים בהלכה. אך בדברי הערוך עצמו בספר הערוך, נמצאות רק הראיות מהלכות שבת.

מתעסק

ברור הוא הדבר שמתעסק הוא פטור בכל התורה כולה, כדמוכח מכריתות (יט.-יט:). אך התוס' (יומא לד: ד"ה הני) ביארו דחוץ מהפטור הכללי של מתעסק, יש פטור מיוחד של מתעסק בהלכות שבת המבוסס על מלאכת מחשבת.¹²

אמנם מצינו חידוש נפלא בהבנת מתעסק בדברי השואל בשו"ת ברכת אברהם סי' יט (לרב אברהם בן הרמב"ם) וז"ל ולא משכחת חייב חטאת בפסיק רישיה ולא ימות אלא היכא דקא מיכוין לעשות מלאכה ואע"פ שמתעסק הוא אצלה מלאכת מחשבת קרינן לה ולא דמיא למתעסק בלא כוונה כי הא דקא מקשי גבי הפוצע את החלזון ולחייב נמי משום נטילת נשמה ... רבא אמר אפילו תימא שפצעו חי מתעסק הוא אצל נטילת נשמה (אקשינן) [ואקשינן] והא אביי ורבא דאמרי תרוייהו מודה ר' שמעון בפסיק רישיה ולא ימות כלומר אע"פ שמתעסק הוא הא קא מיכוין ליטול נשמה והיא עיקר מעשיו ונהנה ממנה ולפיכך תירץ שאני הכא דכמה דאית ביה נשמה טפי ניהא ליה הלכך אין כוונתו לכך עכ"ל.

ומדבריו נראה שלא רק שיש פטור מתעסק נוסף מדין מלאכת מחשבת, אלא שאין פטור מתעסק בשבת כלל אלא אם הוא גם חסרון במלאכת מחשבת. ועל בסיס יסוד זה הוא מחדש שפסיק רישיה חייב בשבת למרות שהוא מוגדר כמתעסק.¹³ כמובן, שיטתו תמוהה וכבר דחאו ר' אברהם בן הרמב"ם בתשובה.

¹² ויש לציין דמהגמרא עצמה (בכריתות יט: ובסנהדרין סב:) משמע ג"כ שיש פטור של מתעסק בכל התורה כולה: "המתעסק בחלבים ובעריות חייב, שכן נהנה. המתעסק בשבת פטור, מלאכת מחשבת אסרה תורה". מהגמרא עצמה נראה שיש מעמד ביניים, בו אין פטור מיוחד של מלאכת מחשבת אך גם אין חיוב מפאת הנאתו מהמעשה. אך מכל מקום ברור שאין הפטור של מתעסק מוגבל להלכות שבת. בכל אופן, דברי התוס' יותר מפורשים מהדיוק בגמרא.

¹³ יש לציין שראיתו מהסוגיא בדף עה אינה מוכרחת, והתוס' (שם ד"ה מתעסק) כבר העירו שבפשטות כוונת הגמ' הוא לדבר שאינו מתכוין, ולא למתעסק. להסבר לשון הגמ' עיין בדברי הפנ"י שם.

מקלקל

לפי רש"י (סנהדרין פד: ד"ה מקלקל), הכלל של מלאכת מחשבת הוא סיבה לפטור של מקלקל. ומסתבר דהמקור של פטור מקלקל מוגבל להלכות שבת, מפני שאין פטור של מקלקל בשאר דיני תורה. לגבי עושה חבורה מצינו שחייב במקלקל, והתוס' בכמה מקומות (תוס' סנהדרין שם ד"ה מאן שמעת ושבת עה. ד"ה מתעסק) מסבירים שהחייב הוא מפני שאין פטור של מלאכת מחשבת במקלקל. והתוס' מביאים ראיה לשיטתם מהגמרא בכריתות (יט:): "הואיל ומקלקל בחבורה חייב מתעסק נמי חייב", דמשמע שמפני שאין פטור של מלאכת מחשבת במקלקל בחבורה, כך גם אין פטור של מתעסק, והוא הדין לכל הדינים הנובעים ממלאכת מחשבת. אולם הרא"ה (מובא בשטמ"ק ב"ק לד:): סבור שזה מחלוקת הסוגיות.¹⁴

כלאחר יד

פטור כלאחר יד מופיע בכל התורה כולה. וכמו לגבי מתעסק, יש דעות שונות אם פטור כלאחר יד הוא מדין מלאכת מחשבת וא"כ יש דינים מיוחדים בשבת, או אם הגדרתו זהה להגדרתו בכל תחומי התורה. הרב אלחנן וסרמן (קובץ שיעורים פסחים צו) כתב שאין כל הבדל בין כלאחר יד בשבת לבין שלא כדך בכל תחום אחר בתורה. אולם החלקת מחוקק (אה"ע קכג:ה) מביא מקרה של כותב גט ביד שמאל, בו האדם פטור מכתובה בשבת אך הגט כשר.¹⁵ ומשמע ממקרה זה שיתכן מצב בו האדם פטור בהלכות שבת מחמת מלאכת מחשבת, גם אם המעשה נחשב כמעשה גמור בתחומים אחרים בתורה.

האגלי טל (סוף הפתיחה ועוד) מחלק בין שני סוגי כלאחר יד: כלאחר יד במעשה ובתוצאה. כלאחר יד במעשה הוא כאשר האדם עושה פעולה בצורה שונה מאשר מה שהוא רגיל לעשות בד"כ, ופטור זה מוגבל להלכות שבת. אך גם יש פטור של כלאחר יד בתוצאה, ופטור זה תקף בכל התורה כולה. על בסיס חילוק זה, האגלי טל מסביר את ההלכה של החלקת מחוקק: כשאדם כותב גט

¹⁴ ועיין במאמרו של מוה"ר מרדכי וויליג בחוברת בית יצחק כרך ל"ג עמ' 384.

¹⁵ אמנם, הספר התרומה (סי' רה) חולק וסבור שכל כתב שאינו חייב עליו בשבת, אינו כשר לסת"ם. דהרי "אין סברא לומר כן שיכתוב ס"ת תפילין ומזוזות כהלכתן בשבת ולא יהא חייב".

ביד שמאלו, הוא פטור בשבת מפני שאינו כותב כדרך הרגיל, אך התוצאה היא תוצאה רגילה של כתיבה ולכן הגט כשר.

אך הרב אשר וייס (מנחת אשר מס' שבת סי' עה) מצביע שחילוק זה לא ייתכן מחמת שתי קושיות. חדא, מצינו מקרים, כגון הנכנס אחרנית לבית מנוגע (שבועות יז): בהם האדם טהור מפני שלא נכנס לבית כדרך הרגילה, אע"פ שאין שום שינוי בתוצאה. שנית, לפי דברי החלקת מחוקק, אם כתב גט ביד שמאלו והכתב אכן היה גרוע מכתבתו בידו הימנית, הגט אמור להיות פסול, ודבר זה לא מצאנו בשום מקום.

לכן, הרב אשר מחדש שיש שלשה דינים בכלאחר יד. חדא, הוא שינוי במעשה, כלומר שעשה את המעשה בדרך משונה אוביקטיבי (כמו נכנס לבית אחרנית) ששם הוא מוגדר שלא כדרך בכל התורה כולה. שנית, יש שינוי בעושה, דהיינו שהוא עושה את המעשה בדרך שונה מהדרך הרגילה שלו.¹⁶ לדוגמא, כתיבה ביד שמאל אינה שינוי אוביקטיבי, ולכן מי שאטר יד ימינו הכותב ביד שמאלו חייב בשבת, אבל מי שבד"כ כותב ביד הימין הכותב ביד שמאל פטור אם כתב ביד שמאלו. פטור זה שייך רק לשבת, ולא בכל התורה כולה. ושלישית, שינוי בתוצאה, דהיינו אם התוצאה גרועה מהתוצאה הרגילה של המעשה, ובמקרה זה הוא פטור בכל התורה כולה. ונראה שהבחנת הרב אשר בין הסוגים השונים של כלאחר יד היא צודקת וחותרת ללב הענין, ונחזור לדון בדבריו וביחס שלהם למלאכת מחשבת בכלל.¹⁷

ובהיותנו בזה נעיר שיש מקרה אחר בו יש מחלוקת ראשונים אם טעם הפטור הוא משום כלאחר יד או לא. הגמרא (שבת צב:) מזכירה את הכלל של "שנים שעשאוה", לפיו אם שני אנשים עושים מלאכה אחת, שניהם פטורים.¹⁸

¹⁶ אבל יש לציין שהשינוי צריך להיות במעשה המלאכה עצמה, ולא בשלבים המובילים למעשה המלאכה. לדוגמא, אם מניחים קדרה על האש ביד שמאל זה לא ישפיע על המעשה בישול ולכן יהא חייב. עיין המנחת אשר הנ"ל ושו"ת מהר"ח או"ז (סימן לא).

¹⁷ וע"ע בספר ארץ הצבי להרב צבי שכטר (סי' ו סע' ב) שליט"א שהעלה שכלאחר יד בשינוי קל הוא עדיין מלאכת מחשבת מדרבנן, ולכן אסרוהו כמלאכה מדרבנן, אולם שינוי גמור אינו נחשב מלאכת מחשבת כלל ולכן אסרוהו רק מתורת גזירה.

¹⁸ עיין במשנה וגבמרא שם לענין היקף הפטור.

רוב הראשונים (וביניהם המאירי שם ד"ה אמר, הרמב"ן צג. ד"ה הי, הרשב"א ד"ה הי) הבינו שהפטור הוא מטעם מסייע או שלא עשה בכל כחו (רמב"י מובא ברמב"ן ורשב"א הנ"ל). אך רש"י כתב שהפטור הוא משום אין דרכו בכך, ופירשו האבני נזר (י"ד שצג:ט) ועוד אחרונים שכונתו היא שפטור משום כלאחר יד. ובמשנת יעב"ץ (או"ח לט ד"ה לכן נראה) חידש עוד דלדעת רש"י הפטור של שנים שעשאוה הוא מדין מלאכת מחשבת. ואם הפטור של שנים שעשאוה הוא משום מלאכת מחשבת, הוא מוגבל לשבת ואינו תקף בכל התורה כולה.¹⁹

מלאכת מחשבת לחיוב

עד כה עסקנו בדרכים בהם מלאכת מחשבת פוטר את האדם מחיוב. אך מאידך יש כמה מקרים בהם מלאכת מחשבת מחייב את האדם אפילו אם בד"כ היה פטור. לדוגמא, הגמ' בב"ק (ס.) דנה במקרה בו איש הבעיר אש, ובאה הרוח ונשבה והגבירה את האש. הגמרא אומרת שבמקרה כזה, האדם פטור מנזיקין אם הבערתו הראשונה לא היתה יכולה לגרום לנזק בלי עזרת הרוח. לעומת זאת, בשבת מצינו מקרה מקביל שבו הוא חייב, כלומר במלאכת זורה ששם האדם זורק את הדגן לאויר, והרוח מברר את הפסולת. הגמרא מביאה כמה דרכים להסביר את ההבדל, ובסוף כותבת "רב אשי אמר: כי אמרינן זורה ורוח מסייעתו ה"מ לענין שבת, דמלאכת מחשבת אסרה תורה, אבל הכא גרמא בעלמא הוא, וגרמא בנזיקין פטור".

ממקרה זה, ברור הוא שיש מצבים בהם מלאכת מחשבת מחייבת את האדם, אפילו אם מעשיו רק גרמו למלאכה בעקיפין. אך מאידך, הגמ' (שבת קכ.-קכ:) קובעת שמותר למלא חביות במים ולהניחן סמוך לאש כך שהאש תבוא ותבקע את החביות, אע"פ שהמים בחביות יצאו ויכבו את האש. הגמרא מגדירה פעולה כזאת כ"גרם כיבוי", והתנא שסבור שמותר להניח חביות מלאות מים סמוך לאש סבור שגרם כיבוי שרי. וא"כ קשיין סוגיין אהדדי – מה הדין בגרמא במלאכות שבת?

¹⁹ ואכן הפנ"י (שבת שם ד"ה בגמרא) כתב שהפטור של שנים שעשאוה מוגבל להלכות שבת, אך מטעם גזה"כ.

ונראה לתרץ שיש שני סוגי גרמא. יש גרמא בו האדם עושה פעולה, רק שפעולתו אינה מספקת לבצע את המלאכה בלי עזרה מגורם חיצוני. מאידך, יש גרמא בו האדם אינו מקרב את המלאכה, ורק מסדר את המציאות בצורה בה המלאכה תתרחש מאליה. במצב הראשון, אפשר לומר שהאדם עשה את המלאכה, רק שהוא עשאה בעזרת הרוח, ובמקרה כזה פטור מדיני נזיקין וחייב בשבת מדיני מלאכת מחשבת. אך במצב השני, אי אפשר לומר שהאדם עשה את המלאכה בשום אופן, ולכן פטור בהלכות שבת.

וע"פ יסוד זה אפשר להבחין בין שני המקרים דלעיל. במקרה של זורה ורוח מסייעתו ("לבה ולבתה הרוח"), האדם חייב בשבת משום מלאכת מחשבת, אך במקרה השני, האדם פטור מפילו מהלכות שבת (וכע"ז כתב בשו"ת בית יצחק לרב יצחק שמעלקיש או"ח סי' נז).²⁰

ומצאנו גם מקרה אחר בו האדם חייב בשבת משום מלאכת מחשבת, אפילו אם אין פעולתו נחשבת כמעשה גמור בתחומים אחרים בתורה. הגמרא בשבת (קד:) אומרת שמי שנטל את הגג של חיי"ת ועשאו שני זיינין חייב בשבת משום כותב שתי אותיות. הרשב"א (שם ד"ה מהא) מסיק מכאן שאין לנטילת גג החיי"ת דין של "חק תוכות" (חקיקה מסביב לאות) שאינה מוגדרת ככתב.²¹

אך הר"ן (לו: בדפי הרי"ף ד"ה גרסי' בגמ') דוחה השואה זאת, ומבחין בין שבת לבין שאר איסורי תורה. בלשון הר"ן, "אין מכאן ראייה דלגבי שבת ליכא קפידא בין חק תוכות לחק יריכות דכל היכא דהוי מלאכת מחשבת מיחייב שהרי אפי' מוחק על מנת לכתוב חייב". כלומר, אפילו אם אין חק תוכות מוגדרת ככתב, ייתכן והאדם יתחייב. מדברי הר"ן עולה שאפילו אם בדרך כלל

²⁰ אך ייתכן שאין לדמות גרם כיבוי למלאכת זורה, דהרי עיקר מלאכת זורה היא בעזרת הרוח ולכן אפשר שהוא יותר חמור, ועיין באחיעזר (חלק ג' סי' ס) שהעלה כן וברא"ש (ב"ק פ"ו סי' יא) שמשמע כן גם. ועיין עוד במנחת אשר (מס' שבת סי' נו) לדרכים אחרות להסבר הסוגיות.

²¹ סוגיית חק תוכות אינה מעניינת כאן. ליתר הרחבה עיין בגיטין דף כ' ובראשונים שם.

אין מעשה מסויים מוגדר כמעשה גמור בכל התורה כולה, ייתכן והאדם חייב בשבת משום מלאכת מחשבת.^{22, 23}

וגם מדברי השואל בשו"ת ברכת אברהם הנ"ל ראינו רעיון דומה, שאפילו במקרים בהם האדם אמור להיות פטור משום מתעסק, הוא חייב אם המעשה שלו נחשב מלאכת מחשבת.

כלל

ראינו שהמושג של מלאכת מחשבת מבצבץ ועולה בכמה וכמה תחומים בהלכות שבת, אך עדיין עלינו לבאר מה המכנה המשותף של מקרים אלו.

יש כמה נסיונות להסביר את היסוד של מלאכת מחשבת. אחד מהם הוא הסבר הגר"ח בחיבורו (שבת י:ז). שם, הגר"ח מנסה להסביר איך הרמב"ם פוסק שמלאכה שאינה צריכה לגופה חייב מחד, ומאידך פסק שמפיס מורסא פטור, אף שהוא מלאכה שאצל"ג. הגר"ח מבחין בין שני סוגים של דבר שאינו מתכוין. בכל התורה כולה, הכונה בדבר שאינו מתכוין היא כאשר אין האדם מתכוין לעשות מלאכה, אפילו אם הוא יודע שהאיסור ייעשה בכל אופן. אך בשבת, הכונה בדבר שאינו מתכוין היא כאשר אין האדם יודע שהמלאכה תיעשה. וכנראה, הבנה דומה עולה מדברי הרב אברהם בן הרמב"ם הנ"ל,

²² ייתכן שמלאכת מחשבת יכולה להשפיע על החיוב במקרים אחרים של כתיבה בשבת. לדוגמא, אפשר לטעון שאם כתב ע"ג כתב שיה קיים קודם לכן, האדם פטור בהלכות שבת מפני שלא נעשה שום מלאכה וא"כ אינו מלאכת מחשבת (רמב"ן גיטין יט. ד"ה דיו וריטב"א שם ד"ה דיו, וע"ע בשיעורי רבי שמואל גיטין עמ' שב שהאריך בזה, ובמאמרו של הרב חיים אייזנשטיין בחוברת בית יצחק כרך ל"ה בענין מלאכת מחשבת). אך ייתכן גם לומר הפוך, דהיינו שמפני שהוא כתב, האדם חייב, אפילו אם אין תוצאות כתיבתו ניכרות (וכן העלה מו"ר אהרן ליכטנשטיין בשיעורים שלו על מס' גיטין).

²³ ומצינו עוד מקרים בהם פוסקים שונים השתמשו במלאכת מחשבת לחייב בשבת. לדוגמא, התוס' (חולין ח. ד"ה מותר) מצביעים על כך שהשוטט בשבת חייב, אע"פ שהשוטט בסכין של ע"ז פטור. תוס' מנמקים הבחנה זו ע"י כך שבשבת, חייבים על מלאכת מחשבת, ואולם בהלכות ע"ז אין חיוב כזה. וכע"ז כתב הרמב"ן (שבת ה. ד"ה ואני אומר) לגבי חשיבות מקום, אך יש להסביר דברי הרמב"ן בדרך אחרת ע"פ דין מגו (סוכה דף ז') ואכמ"ל.

שכתב לבאר החיוב של פסיק רישיה "דמאחר שידע שהאיסור יעשה בודאי ושמשבתו אינה נעשית אלא בעשיית המלאכה הרי חישוב לעשות המלאכה ולפיכך חייב חטאת ומלאכת מחשבת קרינן ביה".

וע"פ יסוד זה אפשר להבין כמה מקרים בהם שייכת מלאכת מחשבת. לדוגמא, פסיק רישיה אסור, מפני שהוא יודע שבודאי תיעשה מחשבתו; אך דבר שאינו מתכוין מותר, מפני שאינו יודע אם תיעשה מלאכה אם לאו.²⁴ ובדרך זאת אפשר להסביר את החיוב בכ"ק לגבי זורה, דהרי מכיון שהאדם יודע שבודאי תיעשה מלאכה, זורה אסור. וכמו"כ אפשר להסביר שהפטור במתעסק הוא מפני שאין האדם יודע שהמלאכה תיעשה. וגם קל להבין למה אינו חייב על דבר שאינו מתכוין, דהרי אין הוא יודע בודאות שהמלאכה תתרחש. אך קשה להבין ע"פ יסוד זה איך מלאכת מחשבת שייכת במקרים האחרים שהבאנו, דהיינו מקלקל, מלאכה שאצל"ג, חק תוכות, וכלאחר יד.

ויש להעלות שהכוונה במלאכת מחשבת היא הבדל בין כונה לרצון, אך בכיון ההפוך מזה של הגר"ח. הרמב"ן (כתובות ו. ד"ה האי) כותב שהגדרת מלאכת מחשבת "מסורה ללב", דהיינו אם האדם רוצה בעשיית המלאכה, הוא חייב.²⁵ ובזה, אפשר להבין פסיק רישיה, דבר שאינו מתכוין, ומלאכה שאצ"ג. במלאכה שאינה צריכה לגופה, האדם מתכוין בפירוש שלא לעשות את המלאכה אלא להשיג תוצאה צדדית שאינה אסורה בשבת. לעומת זאת, בפסיק רישיה, אין האדם מתכוין בפירוש שלא לעשות את המלאכה. ונביא משל הקדמונים שהמשיל בעל הערוה"ש (רמב: לד): "בעניין מצוות יש פוסקים שצריכים כוונה ויש פוסקים דאף כשאינו מתכוין יצא דהוי כמתכוין, ומ"מ אם מתכוין שלא לצאת הכל מודים שאינו יוצא. וכן הוא במלאכות שבת, דודאי בעינן כשעושה המלאכה האסורה יכוין לה ואין הכוונה מעכב ... וזהו עניין הפסיק רישא אבל אם באמת מכין להמלאכה אלא שעושה אותה בשביל תכלית אחר הוי כמו במצוה כשנתכוין שלא לצאת".

²⁴ וא"כ אפשר שספק פסיק רישיה הוא מותר בשבת, אפילו אם הוא אסור בתחומים אחרים בתורה (מלמד להועיל ג: קב, וכן העלה מו"ר מרדכי וויליג בשם הרב אהרן סולובייצ'יק זצ"ל, וע"ע במאמרו של הרב יהושע פלוג בקול צבי בענין שיטת הרמב"ם בפסיק רישיה הע' 2).

²⁵ הרב חיים אייזענשטיין במאמרו הנ"ל מעלה רעיון דומה.

לאור יסוד זה אפשר לחלק בין דבר שאינו מתכוין לפסיק רישיה. דהנה התוס' (יומא לד:) והרא"ש (שבת טז:ח) כתבו שהסיבה שפסיק רישיה חייב בשבת היא מפני ש"אנן סהדי שהוא מתכוין". כלומר, מפני שהעושה יודע בוודאות שהמלאכה תתרחש, אנחנו מחשיבים אותו כמתכוין לעשות את המלאכה. לעומת זאת, בדבר שאינו מתכוין, מפני שיש אפשרות שהמלאכה לא תתרחש, אין אנחנו מחשיבים אותו כמתכוין.²⁶

וכמו"כ אפשר להבין למה מי שכותב ע"י חקיקת תוך האותיות חייב, דהרי סו"ס מתכוין הוא לכתוב. אך קשה להבין לפי"ז למה אינו חייב במקלקל והפטור במקרה של כלאחר יד.

ראינו שע"פ ההבנות הנ"ל במהות מלאכת מחשבת, אפשר להבין כל המקרים בהם האדם חייב או פטור מפני שלא נעשתה כוונתו או שהוא לא ידע שהמלאכה תתרחש. אך קשה להבין למה מי שעושה מלאכה כלאחר יד או בדרך קלקול יהיה פטור, דהרי סו"ס ידע שהמלאכה תתרחש בעשיית פעולתו, והוא קיים מחשבתו ורצונו.

וכדי להבין הפטורים של כלאחר יד ומקלקל, יש להקדים שיש רמה אחרת במושג של מלאכת מחשבת. אונקלוס תרגם "מלאכת מחשבת" כ"עבידת אומנון", דהיינו מלאכת אומנים. מתרגום זה משמע שהגדרת מלאכת מחשבת היא מלאכת אומן – כלומר, מלאכה שצריכים אומן כדי לעשותה, וגם שהמלאכה עצמה תהיה חשובה. הגמרא אכן משתמשת בהגדרה זו בשביל יישום הלכתי. הגמרא (ביצה יג:) קובעת שהמעמיד ערימה בשבת פטור, מפני ש"מלאכת מחשבת אסרה תורה". במלים אחרות, מפני שהעמדת ערימה אינה זקוקה לאומן לעשותה, אינה מוגדרת כמלאכה. וע"פ יסוד זה נוכל להבין

²⁶ יש לציין שיש שיטה אחרת בהבנת היסוד של פסיק רישיה. הרב אלחנן וסרמן בקובץ שיעורים (כתובות סי' יח) מסביר שיש שתי הבנות בספיק רישיה. אפשרות אחת היא שמכוין שהאדם התכוין לעשות פעולה אחת שבוודאי תוביל לאיסור מלאכה, הוא נחשב כמתכוין למלאכה. אפשרות שנית היא לראות את המעשה שהאדם עושה כמעשה אחד שיש לו שתי תוצאות – תוצאה אחת מותרת ותוצאה אחת אסורה. יש כמה נפק"מ לשאלה אם פסיק רישיה אסור כי המלאכה נחשב כמעשה אחד של האדם או כי שיש "אנן סהדי" שאדם רצה את התרחשות המלאכה. לדוגמה, מה יקרה בספק פסיק רישיה, קרוב לפסיק רישיה, ועוד הרבה, ועיין על כך במאמרו של הרב דוד הירש, בית יצחק ל"ז עמ' 220-230.

הפטורים של כלאחר יד ומקלקל: בשני מקרים אלה, אין מעשה האדם פעולה קונסטרוקטיבית הדורשת אומנות, ולכן הוא פטור, אף אם תתקיים מחשבתו.²⁷

וע"פ יסוד זה גם אפשר להבין מלאכה שאצל"ג לפי הגר"ח ורב אברהם בן הרמב"ם. דהרי ראינו לעיל דע"פ היסוד של הגר"ח שמלאכת מחשבת מבוססת על חוסר הידיעה של האדם שהמלאכה תתרחש. אך קשה לפי זה למה מלאכה שאצל"ג פטורה בשבת, דהרי סו"ס האדם יודע שהמלאכה תתרחש. אך לפי היסוד שהבאנו לעיל שמלאכת מחשבת היא מלאכת אומנין, הפטור של מלאכה שאצל"ג מובן היטב, דהרי אין האדם עושה את המלאכה בצורה הרגילה של אומנים.

ונראה דגם הר"ח הבין מלאכת מחשבת בצורה דומה. דהרי פירש (עד. ד"ה וכענין הזה) שמותר לברר אוכלים תיכף לפני האכילה ("לאלתר") מפני ש"מלאכת מחשבת אסרה תורה, והאי לאו מלאכת מחשבת היא, דלא קמכוין במלאכה אלא לאכילה בלבד". ונראה שכונתו היא שכל שהאדם עושה "בדרך אכילה" (ע"פ מ"ב הקדמה לסי' שיט) אינו מוגדר כמלאכת של אומן, דהרי כל אדם עושה את זה כשהוא אוכל.²⁸

ונראה פשוט דיש עוד רובד של מלאכת מחשבת, והוא שמחשבת האדם נתקיימה. לדוגמא, הגמרא (צז:) אומרת שאם נתכוין לזרוק שתיים וזרק ארבע, אינו חייב. וברור הדבר שפטור זה שייך גם לפירוש הגר"ח וגם לפירוש של הערוה"ש.

וג"כ אפשר להבין פירוש תמוה של הרשב"ם בכ"ב (נה: ד"ה במסכת). הרשב"ם קובע שהמוציא חצי שיעור בשבת אינו חייב מה"ת מפני ש"מלאכת מחשבת אסרה תורה, ולא חשיבה הוצאת דבר חשוב בפחות מכגרוגרת". קשה

²⁷ וע"פ במאמרו של מו"ר הרב אהרן ליכטנשטיין שליט"א בדף קשר שנת תשמ"ז גליון 86. וע"פ יסוד זה גם אפשר להבין את הגמרא בכ"ק דף ס' שהבאנו לעיל. בגמרא שם, ייתכן ואין כונת הגמרא לחייב את האדם מפני שהוא קיים מחשבתו, אלא מפני שזה הדרך הרגילה של אומנים לעשות את המלאכה. ובדרך זה אפשר להבין את דברי הרא"ש המובאים לעיל בהע' 20.

²⁸ ונראה שהרשב"א (קטו. ד"ה הא) והאבני נזר (שו"ת אבני נזר או"ח רט:י) ג"כ נקטו פירוש דומה למלאכת מחשבת, שהם למדו את הצורך בדבר המתקיים מתוך הכלל של מלאכת מחשבת. ונראה שיש לבאר כוונתם בצורה דומה לזו של הר"ח, דהיינו שאם האדם עושה פעולה שאינה מתקיימת, אין הפעולה מספיק חשובה להיות מוגדר כמלאכת מחשבת, כמו שמעשה הנעשה בדרך אכילה אינו מוגדר כמלאכת מחשבת.

להבין דבריו ע"פ היסודות של הגר"ח ושל הערוה"ש הנ"ל, שהרי סו"ס הוא כיון להוציא ונתקיימה מחשבתו. אבל ע"פ היסוד של מלאכת אומנין, פירושו מובן היטב: הרי מי שמוציא פחות מכגורגרת בשבת אינו חייב מפני שאין דרך זו דרכה של אומנים, ולכן אינו נחשב מלאכת מחשבת.

וע"פ יסוד זה ג"כ אפשר לתרץ את הקושיות שהקשה בעל ה"חלקת יואב" בספרו קבא דקושייתא (אות סג). וכדי להציג שאלתו, נקדים הקדמה קצרה: הגמרא (שבת עד:) מביא רב כהנא הסבור שהטוה ע"ג עזים פטור משום דהוי כלאחר יד. אך הגמרא גם מביאה ברייתא האומרת שהנשים באמת טוה ע"ג בהמות במשכן, ומתרצת "חכמה יתירה שאני" וא"כ אין טויה ע"ג הבהמה מוגדרת כלאחר יד לאדם רגיל. אך אם כלאחר יד הוא מדין מלאכת מחשבת, והגדרת מלאכת מחשבת נלמדת מהמשכן, איך ייתכן שטויה ע"ג עזים, הדרך שטוה במשכן, לא תוגדר כמלאכת מחשבת? וע"פ היסוד הנ"ל אפשר לתרץ, דטויה ע"ג העזים נחשבת מלאכת מחשבת רק במובן של מלאכת אומנין, דהגדרת מלאכת אומנין נקבעת ע"י מה שעשו במשכן ואינה משתנה. מאידך, הרובד של מלאכת מחשבת המוגדרת ע"פ מחשבת האדם עשוי להשתנות באנשים ובמקרים שונים, בטלה דעתו אצל כל אדם וא"כ אין מלאכתו נחשבת מלאכת מחשבת ופטור עליה.